

Değerlendirmeler

Qezenfer Paşayev, *Kerkük Dialektinin Fonetikası*, Elm neşriyatı, Bakı 2003, 212 s.

Kerkük ağzıyla (=Irak Türkmen ağzı) ilgili yayınlar Irak, Türkiye ve Azerbaycan'da yapılmaktadır. Azerbaycan'da ilk defa Kerkük ağzını konu alan bilimsel bir yayın çıktı. Bakû'de yayımlanan Kerkük folkloru ve edebiyatıyla ilgili bütün eserler gibi bu da Gazanfer Paşayev'e ait. Irak'ta ise, makaleler dışında, Abdullatif Benderoğlu'nun *Irak Türkmen Dili* (Bağdat 1989) adlı eseri büyük bir boşluğu doldurmaktadır. Türkiye'de yapılanları yeterli görmek mümkün değildir. Fakat karşılaştırdığımızda bu ağızla ilgili en çok çalışmanın yine Türkiye'de yapıldığı görülmektedir.

Kerkük ağzıyla ilgili Türkiye'de yapılan bazı çalışmalar:

1979 yılında İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde Kerkük ağzıyla ilgili üç doktora tezi yapılmış, bunlardan yalnız Hidayet Kemal Bayatlı'nın çalışması basılmıştır: Hıdır Çoban, *Irak Türkmen Ağızları*; Hüseyin Şahbaz, *Kerkük Ağzı*; Hidayet Kemal Bayatlı, *Halk Şiirinde Irak Türkmen Ağzı Dil İncelemesi* [baskısı: *Irak Türkmen Türkçesi*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1996, XX + 410 s.]. Habib Hürmüzlü'nün hazırladığı *Kerkük Türkçesi Sözlüğü*'nde (Kerkük Vakfı, İstanbul 2003), Kerkük ağzı gramerine yer verilmiş ve burada ses ve şekil bilgisi bol örnekli olarak anlatılmıştır.

Yukarıda adları verilen ikisi basılmış, ikisi basılmamış dört çalışma dışında, Sâdettin Buluç, Ahmet Bican Ercilasun, Hidayet Kemal Bayatlı ve Hamza Zülfıkar tarafından yayımlanmış birkaç makale vardır: Sâdettin Buluç, "Kerkük Hoyratlarına Dair", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, TKAE yay., Ankara 1966, 142-154; "Kerkük Hoyrat ve Mânilerinde Başlıca Ağız Özellikleri", *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1966*, TDK yay., Ankara 1968, 109-119; "Hanekin (Irak) Türk Ağzı Üzerine", *I. Milletler Arası Türkoloji Kongresi*, İstanbul 1973; "Tellâfer Türkçesi Üzerine", *TDAY-Belleten 1973-1974*, TDK yay., 1974, 49-57; Ahmet Bican Ercilasun, "Irak Türkleri Dil ve Edebiyatı", *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ yay., Ankara 1993, 111-124; Hidayet Kemal Bayatlı, "Irak (Kerkük) Türkçesi" *Kerkük*, S. 2, Ocak 1991, 17-18; "Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü'ne Dair Bir

Değerlendirmeler

Çalışma", *Kerkük*, S. 13, 14, 15-16, 17 (1993-1995); Hamza Zülfikar, "Irak Türkmen Türkçesi ve Sorunları", *Türk Dili*, S. 615 (Mart 2003, 227-238).

Kerkük Diyalektinin Fonetikası:

Bir Rus şirketinin İngilizce mütercimi olarak 1960'lı ve 70'li yıllarda altı yıl Kerkük'te yaşayan Gazanfer Paşayev, 1968-2003 yılları arasında Kerkük (veya Irak-Türkmen) folkloru, edebiyatı ve dili üzerine toplam on dört kitap yayımlamıştır. Bunlardan yalnız birisi Kerkük ağızı üzerinedir. Diğerlerinin tamamı Kerkük folkloru ve edebiyatıyla ilgilidir. *Kerkük Diyalektinin Fonetikası* adlı bu eser 1969 yılında Paşayev tarafından Bakû'de 'namzetlik tezi' olarak savunularak kabul edilmiş, ancak 2003 yılında yayımlanma imkânı bulmuştur.

Paşayev, diğer kitaplarında olduğu gibi, bu eserinde de 'Türkmen' kelimesinin etimolojisi üzerinde uzun uzun durmaktadır. 'Türkmen' kelimesinin Türkmenistan'da yaşayan Türkmenleri anlattığını, oysa eski tarihlerden itibaren kaynaklarda Azerbaycan, İran ve Irak'ta yaşayan Türk soylu halka 'Türkman' denildiğini, her iki halkın dilinin birbirinden farklı özelliklere sahip olması yüzünden ortaya çıkan karışıklığı önlemek için 'Türkman' söyleyişinin tercih edilmesi gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır.

Yazar bu kitapta Türkmenistan ve diğer Orta Asya ülkelerinde yaşayan Türkmenlerin diliyle Irak Türkmenleri ve Azerî Türklerinin dilini karşılaştırır ve aralarında önemli yedi fark bulur. Sonuçta da "Azerbaycan dili ve Kerkük diyalekti fonetik, gramatik kuruluşuna ve leksik hususiyetlerine göre üst üste düşüyor." (Paşayev, 18-19) der. Eserde bu karşılaştırma Türkiye Türkçesiyle de yapılır. Birbirine benzer birçok yönler bulunmasına rağmen farklılıklar da tespit edilir.

Burada bir gerçeği de unutmamak gerekiyor. Irak Türkmenlerinin yazı dili Türkiye Türkçesidir. Orada çıkan gazete ve dergiler ister Arap harfli, isterse Lâtin harfli basılsın (meselâ *Kardaşlık* dergisi Temmuz 1964-Ağustos 1971 arasında bazı sayfalarını Türkiye Cumhuriyeti'nin Lâtin alfabesiyle yayımladı.) Türkiye Türkçesi yazı diliyle yayımlanmıştır.

Elimizdeki kitapta ağırlıklı olarak, Kerkük'te konuşulan dilin Azerbaycan Türkçesinin bir diyalekti olduğu konusu üzerinde durulmaktadır. Çalışmada bu ağzın (diyalekt) kendine has ses özellikleri incelenmiş, yakın bulunduğu Azerbaycan'ın güney ve doğu ağızlarıyla karşılaştırılmıştır. Kerkük ağzının ses hususiyetleri tarihî ve çağdaş Türk lehçeleriyle de karşılaştırılmıştır (Paşayev, 3).

Yazar, Azerî Türkçesinin bir kolu olarak gördüğü Kerkük ağzının Azerbaycan edebî dilinin tesir dairesinin dışında kalması sebebiyle eski devirlere

ait dil özelliklerini daha iyi koruduğunu, bu yüzden Kerkük ağzının bütün teferruatıyla ortaya çıkarılmasının Azerî Türkçesinin tarihinin öğrenilmesi meselesinde önemli bir rol oynayacağını belirtmektedir.

Kerkük ağzı üzerinde yapılan çalışmaların hemen hemen tamamında bu ağzın Azerî Türkçesinin bir kolu olduğu sonucuna varılmaktadır. Azerbaycanlılar yanında Türkiyeli araştırmacılar da bu ağzı Irak'ta yaşayan Azerîlerin dili olarak görmekte; Türkmenlerden (Türkman) "Çeşitli içtimaî-sosyal sebeplerle soy-kökünden ayrı düşen, tecrit olunarak Arap ve Kürt halklarının ortasında yaşayan, Azerbaycanca konuşan Irak-Türkmenleri" (Paşayev, 7) olarak söz etmektedir.

Irak Türkmenlerinin konuştıkları ağız, Oğuz Türkçesinin Azerî koluna girmektedir. Bilindiği gibi Azerî Türkçesinin yayılma alanı (Kuzey) Azerbaycan dışında, Güney Azerbaycan, Irak ve Suriye'nin Türklerle meskûn bölgeleriyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini de içine almaktadır. Türkologlar Azerî Türkçesiyle birlikte Irak Türkmen Türkçesini de Doğu Oğuz grubuna dâhil etmektedirler (Ercilasun, agm., 116-1117). Doğu Oğuzcasını Kuzey, Orta, Güney olmak üzere üçe ayıran Ercilasun; Diyarbakır, Urfa, Mardin ve Hakkâri illerimizin ağzının, Irak Türkmenlerinin ağzı ve Güney Azerbaycan'daki bazı ağızlarla birlikte bir bütün teşkil ettiğini ve Doğu Oğuz grubunun Güney kanadını oluşturduğunu belirtir (Ercilasun, agm., 117).

Azerî Türkçesinin kendi içerisinde birçok ağzı bulunduğu gibi, Kerkük Türkçesini de yekpare bir ağız olarak görmek mümkün değildir. Yapılan çalışmalarda, bu bölge ağzında farklılıkların bazen aynı il, ilçe, bucak bazen de bunların iki ayrı mahallesinde bile göze çarptığı; bunun da değişik zamanlarda bu bölgelere göç edip yerleşen Türk boylarının ağız ayrılıklarından ileri geldiği (Bayatlı, age., 329) söylenmektedir. Bayatlı, Irak Türkmen ağzını iyelik eklerini ölçü alarak iki ana gruba ayırmaktadır. Birinci gruptakiler, teklik 2. şahıs iyelik ekini -v (örn. *babav* "baban"), çokluk 2. şahıs iyelik ekini -vuz (örn. *babavuz* "babanız") (Kerkük, Erbil, Hanekin, Tavug (Dakuk), Kazaniye, Mendeli, Yayçı ve Kümbetler) biçiminde; ikinci gruptakiler ise, teklik 2. şahıs iyelik ekini -y (örn. *babay* "baban"), çokluk 2. şahıs iyelik ekini -yuz (örn. *babayuz* "babanız") biçiminde kullanırlar (Kifri, Telafer, Altunköprü, Tuzhurmatı, Beşir, Tazehurmatı, Emirli, Türkalan vb.) (Bk. Bayatlı, age., 329; Ercilasun, agm., 117-118).

Paşayev, çalışmasında birçok konuda Azerbaycan Türkçesi ile Irak Türkmen Türkçesi arasında ortaklıklar kurar. Fakat Irak-Türkmen ağzını Azerbaycan edebî dilinden ayıran ses özelliklerinin varlığından da bahseder. Yazar, Kerkük ağzının kendine has fonetik, gramatik ve leksik hususiyetlerini

Değerlendirmeler

15 madde hâlinde sıralamaktadır. Paşayev'in Kerkük ağzının Azerbaycan Türkçesinden ayrılan özellikleri olarak sıraladığı bazı özelliklerin Türkiye Türkçesiyle ortak olduğu görülmektedir. Meselâ, kelime başında *k-*, Azerî Türkçesinde *g-*; '*bilmek*' yeterlilik fiilinin olumsuzunun Kerkük ve Anadolu'da *-ama-* olarak kullanılması; pekiştirmeli sıfatlar; Azerî Türkçesinde olmayıp Türkiye ve Kerkük'te kullanılan kelimeler vb.

Paşayev, Kerkük ağzını Azerbaycan Türkçesinin güney grubu diyalekti 'ie' şivesine yaklaştıran ses özelliklerini 8, doğu grubu diyalekt ve şivelerine yaklaştıran özellikleri de 7 madde hâlinde sıralar ve Kerkük ağzının bu iki diyalekte yakın olduğu sonucuna varır.

Çalışmanın bu uzun girişinden (s. 6-29) sonraki inceleme bölümü üç kısımdan meydana gelmektedir: 1. Saitler [sesliler] ve onların varyantları (s. 30-74), 2. Samitler [sessizler] (s.75-109), 3. Fonetik hâdiseler (s.110-130). Üç bölümlük incelemeden sonra halk ağzından derlenmiş transkripsiyonlu metinler (s.131-192) yer almaktadır. Burada sohbetler, Molla Nasrettin'in lâtifeleri, bulmacalar, beddualar, yeminler, atasözleri, bayatılar Kerkük ağzının fonetik hususiyetlerini yansıtacak biçimde aktarılmıştır. Metinlerde geçen bazı yerel sözlerin anlamları küçük bir sözlükte verilmiştir.

'Sesliler'in ele alındığı birinci bölümde Kerkük ağzındaki 9 vokal incelenmektedir. Bu bölümde, uzun ünlülerle ilgili tespitler yapılırken Kerkük ağzındaki ünlü uzunluklarının Türkmencedeki (Türkmenistan Türkmencesi) gibi aslî olmadığı, bu yüzden de mevcut uzunlukların anlam farkı yaratmadığına dikkat çekiliyor. Vurgu ve tonlamaya bağlanan birinci grup uzunlukların çoklukla *a*, kapalı *e* ve açık *e*'de meydana geldiği, bu tür uzunlukların Azerbaycan diyalektlerinde görülmediği anlatılmaktadır. İkinci grupta yer alan ve sonradan oluşan (çeşitli ses olaylarına bağlı) uzunluklar, her ünlüde görülebilmektedir. Kitapta daha sonra kısa ünlüler (*ı*, *i*, *u*, *ü* ünlülerin kısa biçimlerine rastlanıyor), diftong, incelme, daralma vb. ses olayları örneklerle ve Azerî Türkçesi diyalektleriyle karşılaştırmalı olarak işleniyor. Ünlü uyumu (Azerî Türkçesinden farklı olarak Kerkük ağzı ünlü uyumunu muhafaza etmektedir.), ünlü uyumunun bozulması, ses türemesi ve düşmesi, hece türemesi ve düşmesi anlatılarak bu bölüm tamamlanıyor.

'Sessizler' bölümünde yine Azerbaycan Türkçesinden farklı ünsüzlerin ortaya çıktığına dikkat çekilmekte, bu ünsüzler sınıflandırılmaktadır. Burada Kerkük ağzında tespit edilen ünsüzlerin varyantları ayrı bir başlık altında ele alınmakta, kitap boyunca olduğu gibi, burada da yer yer diğer Türk lehçeleriyle karşılaştırılmaktadır. Başta, ortada ve sonda meydana gelen ünsüz değişimleri çalışmada geniş bir yer tutmaktadır. Daha sonra ünsüz türemeleri,

ünsüz düşmeleri işlenmektedir.

'Ses hâdiseleri'nin yer aldığı üçüncü bölümde, benzeşme (ileri-geri, yarım-tam), aykırılışma (ileri-geri), yer değiştirme (yakın-uzak), kelime köklerinde ünsüz ikizleşmesi ve en son olarak da vurgu konusu örneklerle anlatılmaktadır.

Paşayev'in bu çalışması Kerkük ağızı üzerinde yapılan çalışmalar arasında ayrı bir yer tutmaktadır. Metinlerin, kitle iletişim araçlarının günümüzdeki kadar gelişmediği, bu yüzden de yerel ağızların özelliklerini koruduğu 1960'lı yıllarda derlenmiş olması çalışmanın değerini daha da artırmaktadır. Bugün Kuzey Irak'ta meydana gelen kargaşa ortamı ve Türkmen yerleşim birimlerine dışarıdan yapılan göçlerle yerli ağızların bozulmaya yüz tuttuğu da göz önüne alınırsa, eldeki çalışmanın daha sağlam verilere dayandığı, varılan sonuçların da güvenilir olduğu bir gerçektir. Açıkça görülmektedir ki, Paşayev'in elinde sınırsız malzeme mevcuttur ve o bunları rahat bir şekilde kullanmaktadır. Eldeki metinlerin yalnız bir bölgeden değil, Türkmenlerle meskûn birçok köy, kasaba, bucak ve şehirden derlenmiş olması da çalışmaya farklı bir boyut kazandırmaktadır. Kitapta, Altıncöprü, Bileve, Karatepe, Kızlarbat, Dakuk, Emirli, Erbil, Yenice, Kerkük, Kifri, Mendeli, Ömer Menden, Tazehurmatı, Tuzhurmatı, Timlefer, Üçtepe, Hanakin ve Cabarlı gibi on sekiz yerleşim biriminden derlenmiş metinlerden seçilen örneklerin her birinin yanına kısaltmaları konulmuş, böylece Kerkük ağızı üzerinde farklı çalışmalar yapacak olanlara karşılaştırma imkânı da yaratılmıştır. Çalışmanın Lâtin harfli olması, transkripsiyon işaretlerinin yerli yerince kullanılması ve Kerkük ağızının fonetik özelliklerinin tam anlamıyla yansıtılmasına yardımcı olmuştur.

Paşayev'in elindeki bu malzemeden Kerkük ağızının tam bir gramerini yapması da mümkündür. Şimdi okuyucu ondan bunu bekliyor.